

Мр Дејан ГАЗИВОДА

Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе
Цетиње

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ПОДРУЧЈУ РИЈЕКЕ ТАРЕ

1. Тара – ријека и научна истраживања

Ријека Тара, дуга 140 километара, најдужа је ријека у Црној Гори. На дужини од 78 километара, од Прошћења и манастира Добриловине до Шће-пан Поља, протеже се горостасни кањон Таре, најдужи и најдубљи у нашој земљи и Европи, а други у свијету (послије кањона Колорадо у САД). На читавој овој дужини, Тара се пробија кроз стрме литице високе и преко 1000 метара.¹ Ужа кањонска долина Таре улази у подручје националног парка Дурмитор, чији је један дио под заштитом UNESCO-а, као једна од зона посебне заштите² и заштићена је од стране Програма „Човјек и биосфера“ (МАВ).

На оваквом чудесном подручју, у коме се преплићу суровост и љепота, човјек обитава још од палеолита. Трагови човјека се могу наћи како у неприступачним дијеловима кањона ријеке Таре, тако и у питомим котлинама дуж њеног тока. Од пећинских станишта, преко трагова аутохтоног и римског живља, средњовјековних утврђења, па све до цркви, манастира и савремене цивилизације, човјек је овом подручју, које га је кроз историју увијек привлачило, давао свој печат.

¹ Калезић Д., *Кањон Таре*, Црном Гором, Београд 1972, 153.

² Михаиловић Р., *Заштићена подручја и објекти природе Црне Горе*, Зборник радова са савјетовања: Претпоставке и потенцијали реализације идеје „Еколошка држава Црна Гора“, Подгорица 1993, 4.

Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду предузео је 1985. археолошко рекогносцирање кањона ријеке Таре на потезу од Мојковца до Шћепан Поља. Том приликом откривен је велики број археолошких локалитета из различитих културних периода.³ У току ријеке Таре од Мојковца ка њеном ушћу, прва свједочанства о ранијим житељима кањона сријећу се у Бистрици (карта 1), гдје су, на лијевој обали ријеке, поред пута Мојковац – Жабљак, видљиви остаци неколико пећина које су већ уништене или знатно оштећене. У обрушеним слојевима тих пећина могу се уочити трагови огњишта која су горела прије више хиљада година, када су кањон посећивали праисторијски ловци или сточари у потрази за богатијим ловиштима или бољом испашом за своју стоку.⁴

2. Археолошки локалитети и истраживања

2.1. ГОРЊА ДОБРИЛОВИНА

Најстарија свједочанства о древним житељима кањона Таре потичу из Горње Добриловине. Јула 1989. Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду под руководством проф. др Драгослава Срејовића у сарадњи са археологом Митром Церовић испред Завичајног музеја у Пљевљима, уз сагласност Националног парка Дурмитор, започео је сондажно рекогносцирање локалитета Шалинтрача и Ђурова пећина у Горњој Добриловини (карта 1). Теренским радовима руководила је мр Љиљана Ђуричић.

Пећина Шалинтрача налази се на лијевој обали Таре, на ободу ријечне терасе, у подножју кречњачке литице Јасички кук. Улаз пећине је оријентисан сјеверозападно. У средишњем простору пећине, према улазу, постављена је пробна сонда величине 3 x 1.5 m. Ископавање је обустављено на дубини од 1.6 m у односу на површински ниво сонде. На дубини од 1 m нађен је кремени артефакт – стругач, који би по својим технолошким и морфолошким обиљежјима могао припадати горњем палеолиту, то јест, култури орињасијена (35-25 000 г. п. н. е.).⁵

³ Ђуричић Љ., Сондажно рекогносцирање у Горњој Добриловини, Документација са истраживања у Горњој Добриловини 1989, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу

⁴ Лазић М., Церовић М., *Прошлост у кањону Таре*, Историјски записи, година LXXV, 2002/3-4, Београд 2002, 191-192.

⁵ Ђуричић Љ., *op. cit.*

У горњим слојевима ове пећине откривена је грубо израђена грнчарија која свједочи да је Шалинтрача била насељена током бронзаног и гвозденог доба, у II и I миленијуму п. н. е.

У сусједном масиву Романовина, недалеко од Шалинтраче, налази се Ђурова пећина или „Школа“ – тако мјештани називају пространу поткапину у којој је, такође, откривена грнчарија из бронзаног и гвозденог доба.⁶

Окапина је дуга преко 30 m, а дубока 9 m. Оријентисана је према југу. У њеном средишњем дијелу налазе се масивни блокови који дијеле простор на источни и западни, гдје је отворена пробна сонда величине 2 x 1.5 m. Због кратког временског рока, ископавање је морало бити прекинуто на дубини од 2.3 m у односу на површински ниво сонде. У културним слојевима од 1.5 m откривени су фрагменти керамике из раног средњег вијека, а у слојевима до дубине 2.3 m, из периода халштата (800-400 г. п. н. е.). Како нема прекида у културној стратиграфији, постоји велика вјероватноћа да су заступљене и старије културе.⁷ У Ђуровој пећини, међутим, постоје и рушевине камених зграда у којима је средином XIX вијека радила прва манастирска школа у Добриловини.

Неколико стотина метара сјевероисточно од Шалинтраче и Ђурове пећине, на пространој ријечној тераси недалеко од лијеве обале Таре, налази се најзначајнији и најбоље очувани споменик у кањону. То је манастирска црква у Горњој Добриловини посвећена св. Ђорђу (карта 2). Изграђена је 1609. залагањем игумана Јована и локалног властелина Радича Милошевића, на темељима старије цркве која се помиње 1593. и 1602. Као једини православни храм у широј околини, дуго је била важно вјерско и духовно стециште за житеље Потарја и Затарја.

⁶ Лазих М., Церовић М., *op. cit.* 192.

⁷ Ђуричић Љ., *op. cit.*

Сл. 1 Манастир Добриловина (по Пејовић Т. 1999. године)

Црква Светог Ђорђа је мањи једнобродни храм крстообразне основе са полукружном апсидом и високом куполом која почива на кружном тамбуру (слика 1). На прочељу цркве налази се припрата на коју се наслања звоник од дрвета. Црква је зидана каменом и покривена клисом, а унутрашњост је осликана фрескама 1613. У непосредној близини видљиве су рушевине манастирских конака и помоћних зграда. До прве турске пљачке, манастир је био права ризница у којој су се чувале многобројне драгоцености и вриједне књиге. Ту је 1673. године пребачена ризница из манастира у Мајсторовини. Турци су опустошили манастир и растерали калуђере 1799, а манастирско благо, раније скривено у некој пећини, никада није враћено. Манастир је обновљен 1833, али је убрзо опустео. Поново је прорадио 1866, када је основана и манастирска школа. Последњи пут је опљачкан 1877, а црква је обновљена тек 1905. Коначна реконструкција обављена је послје разорног земљотреса који је 1979. задесио Црну Гору.⁸

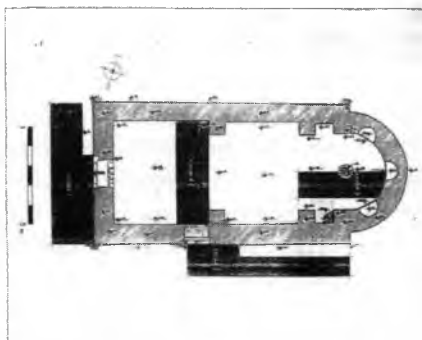
⁸ Лазих М., Церовић М., *op. cit.*, 192.

2.2. БУРЂЕВИЋА ТАРА

Остаци манастира Светог Арханђела Михаила (слика 2) налазе се у засеку Луке, у Ђурђевића Тари (карта 1 и 2), на десној обали ријеке. Упоредна анализа остатака овог манастира и манастира Довоља свједочи да су подигнути у приближно исто вријеме, могуће чак и од руке истих мајстора, те би, према томе, и овај манастир био подигнут у XV вијеку. Први помен манастира је из 1591. године, када је обновљена његова заустјела црква по заповијести игумана Теодора и трудом попа Страхиње из Будимља. Дијелећи судбину других манастира у кањону Таре, и Свети Арханђел Михаило је више пута страдао и био обнављан. Када га је посјетио руски конзул за Босну, Гиљфердинг, 1857. године, био је запустио. Манастир су коначно запалили Турци 1875, као одмазду за спаљену џамију у Влашковцу, засеоку Ђурђевића Таре. Од тог времена његови остаци су препуштени зубу времена.⁹

Сл. 2 Црква Св. арханђела Михаила
(по Марковић Ч. и Вујичић Р. 1997.)

Сл. 3 Основа цркве Св. арханђела
Михаила са означеним површинама
које су пробно испитане (по Лазивић М.
и Церовић М. 2001.)

Црква Светог Арханђела Михаила је једнобродна грађевина издужене правоугаоне основе са полукружном олтарском апсидом на источној страни. Обављена археолошка истраживања, извршена августа 1995, ослободила су зидове цркве дебелих наноса земље, тако да су данас видљиви до висине од око три метра, те се може сагледати облик основе и величина (слика 3).¹⁰

⁹ Пејовић Т., *Манастири на тлу Црне Горе*, Цетиње 1995, 214.

¹⁰ Марковић Ч., Вујичић Р., *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње 1997, 313.

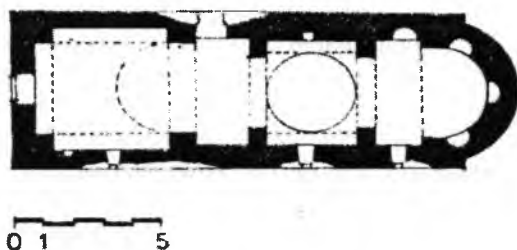
Археолошким истраживањима нису утврђени остаци припрате. Црква је оријентисана у правцу запад – исток, њена дужина износи 15.15 m, а ширина 6.8 m. Црква има два портала – на западној и на јужној страни, зидана је од притесаног камена, имала је под од камених плоча и постојаног малтера и била је покривена клисом. Поред цркве у Ђурђевића Тари виде се остаци манастирске трпезарије и рушевине неке помоћне зграде, а на околним падинама налазе се ниско очувани остаци разорених темеља неколико грађевина које су највјероватније биле у манастирском посједу. Током археолошких истраживања, поред цркве и у њеној унутрашњости нађени су дијелови два богато декорисана мермерна свијећњака. Од осталих налаза треба споменути дијелове оплате за литијски крст од сребрног лима, с представама Исуса на пријестолу и Распећа, као и различите браве, велики гвоздени кључ, апликације од бронзаног лима, гвоздене клинове, рецентну грнчарију и друге предмете из XIX и XX вијека.¹¹

Резултати обављених истраживања омогућили су да се сачини пројекат за њену реконструкцију.

2.3. ДОВОЉА

У селу Довоља на десној обали Таре налазе се остаци манастира Довоље са црквом Успења Богородице (карта 2). Манастир Довоља се први пут помиње 1513, када га посјећује митрополит Јован и ослобађа свих дажбина, те се може закључити да је овај манастир постојао и раније, у XV вијеку. Познато је да је Потарје 1465. заједно са највећим дијелом Херцеговине пало под Турке, па се може претпоставити да је манастир основан прије овог догађаја. Велика обнова манастира била је 1545. и он цвјета све до XIX вијека. Захваљујући свом скровитом положају, манастир постаје ризница гдје се склањају драгоцености из других духовних центара који су били на удару Турака. Крајем XVIII вијека у Довољу се доносе мошти архиепископа св. Арсенија I из Пећи и ту остају до њиховог преношења у Добриловину. Међутим, 1804. Турци су опљачкали манастир, а манастирска ризница је нестала.

¹¹ Лазић М., Церковић М., *Црква Св. Арханђела Михаила у кањону Таре*, Зборник радова посвећен проф. др Александрини Цермановић-Кузмановић, Центар за археолошка истраживања, Књига 20, Београд 2001, 497-502.

Сл. 4 Манастир Довоља (по Пејовић Т. 1999.)

Манастир је обновљен десет година касније. Почев од 1850. године настаје нагло пропадање манастира. Стање се још више погоршало приликом Омер-пашиног похода на Црну Гору 1852. године. Турска посада је у цркви обешчестила једну хришћанску дјевојку 1857. године, па је након тога књаз Данило наредио да се оскрнављена црква спали. Довоља је поправљена 1870. године, али већ 1875. поново страда. Коначно је запустјела приликом једног пожара 1886. године.¹²

Из описа манастира 1932. године, када се још увијек могао сагледати изглед његове цркве, зна се да је то била једнобродна, засведена грађевина са полукружном апсидом, куполом и пространом припратом. Зидана је од притесаног локалног камена и сиге. Унутрашњост је са два пара јакних пиластера подијељена на три травеја. Изнад централног травеја подигнута је купола, ослоњена на прислоњене и попречне лукове, са округлим тамбуром који је израстао директно из кровне масе. Унутрашњост су освјетљавала четири узана прозора на тамбуру, два на јужној страни наоса и један на јужној страни припрате. Поред главног улаза са запада, црква је имала и бочни улаз са сјеверне стране (слика 4). Западно од цркве налазе се остаци манастирских конака.¹³

Познато је да се на мјесту манастира налазила старија црква, што потврђују и археолошка истраживања извршена 2002.¹⁴

2.4. ПИРЛИТОР

Остаци средњовјековног града Пирлитора (карта 3) налазе се на старом путу Никшић – Пљевља. Средњовјековни пут је ишао преко пространог и високог платоа Језера за Његовуђу и Пирлитор и то све на висини од око

¹² Пејовић Т., *op. cit.*, 218-220.

¹³ Марковић Ч., Вујичић Р., *op. cit.*, 308-309.

¹⁴ Лазић М., Церковић М., *Прошлост у кањону Таре*, Ист. зап., година LXXV, 2002/3-4, Београд 2002, 193.

1450 m. Са Пирлitora, гдје је било мало утврђење, свакако за чување пута, стрмо се силазило у дубоки кањон Таре, испод села Левера (слика 5). На Језерима је 1399. године био двор Сандаља Хранића, а 1453. године херцег Стјепан је боравио на Језерима, гдје су вођени разговори са дубровачким посланицима о миру. Није искључено да је двор Сандаљев и херцегово мјесто боравка био баш Пирлитор, који је по свему до сада познатом био једино утврђено мјесто на Језерима (слика 6). Историчари претпостављају да је у старим писаним свједочанствима управо Пирлитор означен као знаменити средњовјековни град Језера у који се ступало након изласка из кањона Таре. Предање везује Пирлитор и за војводу Момчила. Незнатни остаци града леже на једном узвишењу на ивици висоравни Језера, а високо изнад ријеке Таре. Једини дио зида који се данас може видјети, вјероватно једне куле, налази се на највишој тачки узвишења испод кога је, изгледа, био суви ров према Тари. На осталим околним површинама налазе се само трагови малтера. Мјесто на коме се налази средњовјековно утврђење у праисторији је такође било настањено, што потврђује грнчарија која потиче из тог доба.¹⁵

Сл. 5 План остатака града
(по Мијовић П. и Ковачевић М. 1975.)

Сл. 6 Положај остатака града
(по Мијовић П. и Ковачевић М. 1975.)

¹⁵ Мијовић П., Ковачевић М., *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ 1975, 126-127.

2.5. ЛЕВЕР ТАРА И ТЕПЦА

Недалеко од манастира Светог Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари кривуда давно запуштени и данас једва препознатљив каравански пут Пљевља – Никшић, који неколико километара низводно код Левер Таре прелази ријеку и стрмим планинским стазама и тешким успонима ка Пирлатору и жабљачкој висоравни наставља даље ка Никшићу. Показало се да је Левер Тара (карта 1), због лаког приступа ријеци и плитког газа, одувјек привлачила пажњу путника и житеља кањона. Прво насеље основано је још током бронзаног доба, у II миленијуму п. н. е., на врху узвишења које доминира десном обалом ријеке. Судећи по археолошким остацима и грнчарији која се ту може наћи, била је то каменим сухозидом утврђена градина која је повремено коришћена и током гвозденог доба.

Значајна археолошка свједочанства о житељима Левер Таре у праисторији пружају и гробне хумке (тумули) које се налазе крај десне обале ријеке, на пространој ливади коју мјештани називају Лука. Истражене су двије праисторијске хумке настале током бронзаног доба.¹⁶

Током августа 1989. године започето је археолошко истраживање дијела кањона Таре који припада општини Пљевља. Истраживања су обављена у склопу радова на реализацији заједничког научно – истраживачког пројекта археолошког истраживања територије општине Пљевља. Реализацијом пројекта је руководио академик Драгослав Срејовић, а сама истраживања су обавили мр Мирослав Лазић, истраживач – сарадник Одјељења за археологију Филозофског факултета у Београду, и Митра Церовић, археолог и управник Завичајног музеја у Пљевљима. Од двије истражене хумке, већа, пречника двадесетак метара, названа „Жугића гувно“, припада мањој праисторијској некрополи смјештеној на благој ријечној заравни, уз десну обалу Таре. Пошто је хумка ранијим нивелисањем терена претрпјела оштећења, одлучено је да се те године обави истраживање два наспрамно постављена рова, како би се утврдио степен њеног оштећења, вријеме настанка и начин конструкције хумке. То је искључило могућност већег истраживачког захвата на оштећеном објекту, док се не утврди стање у коме се он налази.

Хумка „Жугића гувно“ има елипсаст облик, а њена очувана висина није већа од 1 метра. Хумка је од околног терена одвојена каменим вијенцем дебљине 1 m, који је настао као последица заравњавања и разгртања материјала од кога је начињена. Истраживање је обављено системом откопних

¹⁶ Лазић М., Церовић М., *Прошлост у кањону Таре*, Ист. зап., година LXXV, 2002/3-4, Београд 2002, 195.

слојева просјечне дубине од 10 до 20 см, што је било условљено величином и количином камена који је уграђен у хумку.¹⁷

Нађени су остаци спалишта на коме је обављена кремација покојника који је ту сахрањен. Око спалишта и у земљи којом је хумка насута расути су бројни дијелови различитог керамичког посуђа. Нађени су, такође, ножићи од окресаног камена, као и алатке од кости и рожине. Ову хумку користили су за сахрањивање Аутаријати, који су насељавали кањон Таре током VI и V века п. н. е. Припадници тог знаменитог илирског племена сахранили су у Левер Тари неку угледну и богату сународницу. Њена хаљина била је окићена драгоцијеним фибулама и апликацијама од бронзе, а о пасу јој је висио мали гвоздени нож, који је био обавезни дио женске ношње код Аутаријата.

Током I стољећа н. е. у кањон Таре пристижу Римљани који су, такође, оставили јасна свједочанства о свом боравку у том подручју. Недалеко од праисторијске градине у Левер Тари налази се дио ципуса – римског надгробног споменика, поред пута који је у антици повезивао Пљевља (Municipium Splonistarum) и Никшић (Anderba), а у основи шиљате стијене, коју мјештани називају Преслица, нађен је натпис посвећен оријенталном божанству Митри, чији су култ у I и II вијеку н. е. поштовали многи широм римског царства.

Левер Тара је задржала значај и у каснијим периодима, што показују бројне средњовјековне некрополе које мјештани зову „грчка“ или „римска“ гробља. То су мање групе хришћанских гробова означене кружно, односно елипсасто поређаним камењем, или грубо обрађеним каменим блоковима. Та стара, запуштена и давно заборављена гробља смјештана су најчешће на узвишењима и потпуно су обрасла густом вегетацијом, а камен који означава гробове прекривају лишажеви и маховина. У неким гробовима могу се наћи ријетки накривљени стећци испод којих су сахрањени угледни и богати припадници локалне властеле.

На Луци у Левер Тари налази се један од најљепших надгробних споменика у кањону Таре. То је равна правоугаона плоча од камена на којој је, крајем XV или почетком XVI века, у дубоком рељефу уклесан ловац који са три пса прогони дивљач. Умјетник је несумњиво располагао завидним запажањем и тананим осјећајем за композицију, детаљ и покрет. Он је на овом споменику обрадио омиљену средњовјековну тему са јасном намјером да што реалније дочара кључну сцену у којој ловац својим копљем задаје

¹⁷ Лазих М., Извјештај о резултатима истраживања праисторијске хумке на локалитету „Лука“ у селу Левер Тара, Документација са истраживања територије општине Пљевља 1989, 1-3, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу

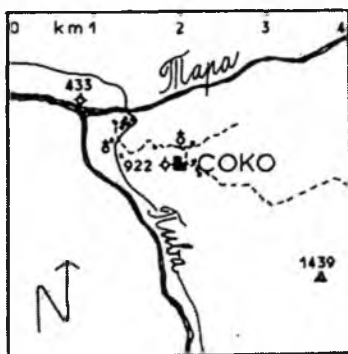
смртоносни ударац ухваћеној животињи, док разјарени пси настављају да прогоне преосталу дивљач.¹⁸

Низводно од Левер Таре до Тепаца кањон је потпуно неприступачан, суров и ненастањен, дио који одвајкада припада само зверињу. Тек се у Тепцима кањон поново шири и пружа погодности за сталан боравак (карта 1).

На узвишењу Џабасанска греда у Тепцима нађена је праисторијска грнчарија, а недалеко одатле је стара средњовјековна некропола коју мјештани називају „Грчко гробље“. Низводно од Тепаца, према кањону Сушице и даље, кањон брани приступ ријечи.¹⁹

2.6. СОКО

Град Соко (карта 3) налази се између Пиве и Таре, на сат хода од мјеста на коме се оне спајају и чине Дрину. Припадао је Сандаљу Хранићу. Да ли га је он изградио или наслиједио, засад нема сигурних података. Ј. Ковачевић претпоставља да је град испод тврђаве Сокол (Шћепан град), на саставу Таре и Пиве, Порфиригенитиво и Дукљаниново Међуријечје, што би значило да је град настао много прије Сандаљевог времена (слика 7). Послије смрти Сандаљеве, па све до пада под Турке, Соко је био у рукама херцега Стјепана. Нема сумње да му је Соко био главни град, јер се помиње на првом мјесту у свим познатим повељама из 1444, 1448. и 1454. По њему се херцег Стјепан назива „од Сокола“. Турци су узели Соко 1465. године.

Сл. 7 Соко – положај града
(по Мијовић П. и Ковачевић М. 1975.)

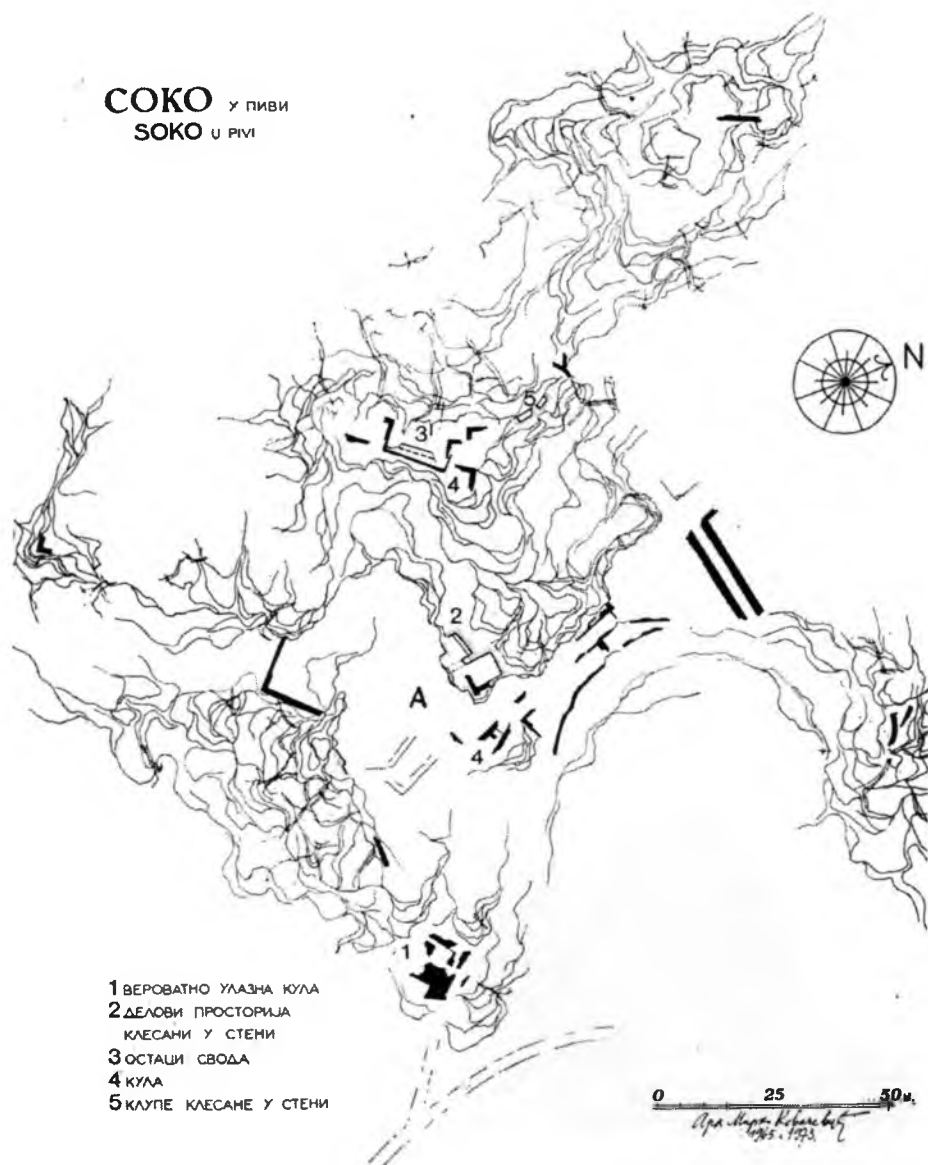
¹⁸ Лазић М., Церовић М., *Прошлост у кањону Таре*. Ист. зап., година LXXV, 2002/3-4, Београд 2002, 195-197.

¹⁹ Ibid, 197 -198.

Остаци града се налазе на врло стрмим стијенама које се дижу изнад Пиве. Није могао имати континуалне обимне зидове, јер то конфигурација терена није дозвољавала, али су их замијењивале скоро вертикалне стијене. Овдје је, изгледа, било градских зидова и кула само на сјеверу и истоку, одакле се прилази граду (слика 8), испод једне приступачне заравни (А). На њој се налазе трагови више грађевина. На горњем дијелу, који је на око 400 m над Пивом, налазе се остаци зидова и кула (4). Постоји и остатак једног већег свода (3), који на јужној страни има зидан отвор. Овај отвор би могао бити и прозор, али је сада затрпан, те се не може установити његова тачна функција. Нешто према сјеверу, од остатака свода постоје двије „клупе“ (5), усјечене у стијену и окренуте према Пиви. Херцегов двор, који се помиње у повељи, или дио двора који је био у утврђењу, могао се налазити само на оној малој заравни (А) испод највишег дијела града. Ту има трагова, како је већ речено, више грађевина, од којих је за неке дјелимично клесана стијена (2). Улаз је свакако био са југоистока, јер је читав комплекс одатле једино и приступачан. Бранила га је, судећи по ономе што се данас види, једна снажнија кула (1). Изгледа да је слична кула (4) постојала и на ободу поменуте заравни према сјеверу (слика 8).

Под градом према сјеверу лежи већа црква, коју је подигао херцег Стје-пан у посљедњој деценији свог живота. Нешто изнад цркве према граду налази се извор питке воде, а испред цркве је старо гробље. Град је имао и подграђе. Истина, оно је доста ниже на самим саставцима Пиве и Таре – названо Шћебан Поље, гдје постоје остаци једне веће црквене грађевине. И град и цркву описује Ровински, који заправо сматра да је ту могао бити летњиковац, а не град – тврђава.²⁰

²⁰ Мијовић П., Ковачевић М., *op. cit.*, 135-137.

Сл. 8 Соко – план града
(по Мијовић П. и Ковачевић М. 1975.)

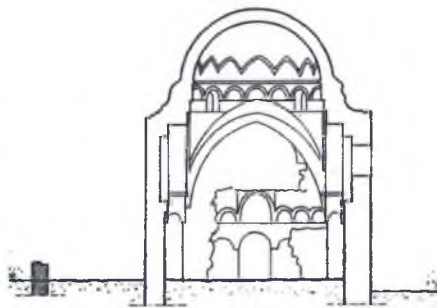
2.7. ШЋЕПАН ПОЉЕ

Давно напуштена и зарушена црква, позната као „црква под Соколом“, налази се на седластој заравни засеока Заграђа, испод остатака средњовјековног града Сокола, високо изнад Шћепан Поља (карта 1). Није познато тачно вријеме изградње цркве, нити коме је посвећена, али се њено подизање са сигурношћу може довести у везу са херцегом Стефаном Вукчићем, као што је већ горе наведено. Црква под Соколом је најмонументалнија сакрална грађевина XV века подигнута у области Косача (слика 9). Ради се о једнобродној цркви која се постепено сужава према западу. Унутрашњост је подијелена на три дијела, од којих је олтарски најшири и завршава се апсидом, споља тространом, а изнутра полукружном. Поткуполни, правоугаони простор има изузетно сложenu конструкцију која је омогућила да се из осмостране основе тамбура пређе у кружну основу калоте кубета. Унутрашња конструкција поткуполног простора и кубета са низовима arkada и седластих лукова, карактеристичних за оријентална архитектонска рјешења, показује да је градитељ цркве био под снажним утицајем исламског градитељства. О овоме свједочи и спољашњи изглед грађевине која, са наглашеном осмостраном куполом постављеном на осмостраном ниском постолу, подсјећа на архитектонска рјешења џамија.

Црква има зидани иконостас са низом arkada и ниша, које се налазе и на подужним зидовима и које говоре да је унутрашњост била живописана. Са спољашње стране са сјевера је дозидана мања капела са полукружном апсидом, чија намјена није сасвим јасна и коју народ назива „миса“ (слика 10).

Сл. 9 Црква под Соколом
(по Марковић Ч. и Вујичић Р. 1997.)

Сл. 10 Црква под Соколом – попречни пресјек
(по Мијовић П. и Ковачевић М. 1975.)

Употреба романичких и готичких елемената у архитектонским рјешењима, својствених рашкој школи и исламској архитектури, чини овај споменик изузетно занимљивим и посебно значајним.²¹

Археолошка истраживања и конзервација на локалитетима у Шћепан Пољу, које представљају црква под Соколом – позната и као манастир Заграђе и црква Светог Стефана, вршени су под руководством проф. Војислава Ђурића у организацији Института за историју умјетности из Београда, у јулу и августу мјесецу 1971. и 1972. године. Ископавања на локалитету „манастир Заграђе“ вршена су у цркви и око ње. На спољњој површини дуж јужног зида цркве на ширини од 6 m нађени су фрагменти керамике са краја XIX вијека. На западној страни цркве нађени су фрагменти плоче која је могла припадати неком гробу или украсу портала, као и велика количина сиге и десетине већих или мањих квадера који представљају дјелове западног портала. Истраживања су показала да се у цркву улазило са вишег на нижи ниво. Нађен је и гроб у апсиди цркве, гдје је на основу фрагмената доње вилице и бутних костију констатовано да је покојник имао између 20 и 35 година старости. О саркофагу покојника ће касније бити ријечи. Од инвентара се могу издвојити: дугме народне ношње и дјелови луле из XIX вијека, фрагменти керамике, гвоздени ексери и архитектонски дијелови од камена.²²

Црква Светог Стефана је највећи храм свога доба, јер је, заједно са припратом дугачак око 25 m (слика 11). Налази се на равни што се диже на десној обали Пиве под Шћепан Пољем. Био је изграђен од притесаних каменних квадера.²³

Црква Светог Стефана, позната и као Шћепаница, највјероватније је подигнута у првој деценији XV вијека. Ктитор цркве је, претпоставља се, био Сандаљ Хранић, који је 1435. сахрањен у цркви под великим стећком. Црква је рано запустјела, јер су Турци већ 1466. године загосподарили овим крајевима и до наших дана је остала у рушевинама. Обимна археолошка истраживања, спроведена 1971. и 1972. године, показала су да се ради о грађевини правоугаоне основе са полукружном апсидом и бочним пијевницама која у плану основе понавља сажет архитектонски облик споменика рашког градителства. У вријеме херцега Стефана Вукчића Косаче, који је столовао на Соко граду, изнад Шћепан Поља, уз цркву је призидана пространа припрата са три портала, обогаћена декоративном архитектонском пластиком готичких карактеристика. Уз сјеверну пијевницу дозидана је и бочна капела која је,

²¹ Марковић Ч., Вујичић Р., *op. cit.*, 303-304.

²² Ђурић В., Дневник са истраживања манастира Заграђе, Документација са истраживања манастира Заграђе и цркве Светог Стефана, 1973, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу

²³ Ђурић В., *Косаче*, Историја Црне Горе II–2, Титоград 1970, 448.

могуће, служила за сахрањивање. Око цркве временом се формирала некропола стећака од којих је већина утонула у земљу тако да се једва распознају. Остаци цркве Светог Стефана су конзервирани и заштићени.²⁴

Сл. 11 Црква Св. Стефана
(по Марковић Ч. и Вујичић Р 1997.)

Приликом истраживања обављених 1971. и 1972. вршила су се ископавања ктиторовог гроба у наосу цркве, у коме том приликом није нађен скелет покојника, као и стећака око цркве. Сви гробови су стручно обрађени и снимљени.

Такође су рекогносцирана и нека подручја која мјештани називају „грчка гробља“, а која, у ствари, представљају средњовјековна гробља. На Љесковици је постављено неколико сонди, али без резултата. Посећена је и некропола стећака „Главица“ у засеоку Бабин Дол, село Бријег. Некропола је састављена од десетак стећака углавном ниских сандука и једног ниског саркофага који једини има пластично исклесан, али доста примитивно урађен крст на ужој страни окренутој западу.²⁵

Под пријестоницом херцега Стефана, под Соколом над Шћепан Пољем, има доста мањих некропола са ријетким украшеним стећцима. На једном од њих који нема украсе, остао је дугачак натпис. Један од дворјана Стефа-

²⁴ Марковић Ч., Вујичић Р., *op. cit.*, 304-305.

²⁵ Ђурић В., Дневник са истраж. манаст. Заграђе, Док. са истраж. манаст. Заграђе и цркве Св. Стефана, 1973, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Реп. Завода за заштиту спом. културе Ц Г на Цетињу

на Вукчића, још док је он био војвода, дакле између 1435. и 1448. поставио је себи за живота биљег над будућим гробом. Био је то Петко Крстјанин, присталица босанске цркве, којег Стефан „почтено хранаше“. Он свједочи да су двор и његови најближи његовали умјетност стећака, као и властела босанска и влашка у цијелој Херцеговини. Времену око половине XV вијека припада стећак – саркофаг у цркви под Соколом. Он је без рељефа, изузетно углачаних страна, без натписа. Неуобичајено је да надгробник једног угледног покојника тако изгледа, поготово што је камен пажљивије и правилније клесан него многи у Херцеговини. Због тога ваља претпоставити да је у овом случају примијењен поступак познат из Србије нешто ранијег времена. Над стећком је највјероватније био портрет покојника са именом уз лик, изведен у фресци, као што су на фрескама могле бити теме повезане са посмртном симболиком. Из тих разлога већина саркофага владара, властеле и прелата у српским црквама средњег вијека такође нема уклесане натписе. Стећак из цркве под Соколом у исто вријеме указује и на пут којим су теме са фресака силазиле на мраморове Херцеговине, смјештене под ведрим небом.²⁶

Приликом истраживања на Шћепан Пољу и обиласка „грчког гробља“ источно од Сокола, од сељана су добијена сазнања да се по гробљу често налазе грудвице бакарне згуре и да су се, још прије II свјетског рата, испод гробља налазили остаци топионичарских жаришта. Између два свјетска рата испод главице на којој се налази „грчко гробље“ извршен је приватни покушај отварања рудника. Остаци тог окна се виде испод главице неких 300 m. Један примјерак грудвице бакра је добијен од сељана и остављен међу археолошке налазе са ископавања манастира Заграђе. Подаци о експлоатацији и преради бакра на терену, који се налази на око 500 m од утврђеног града Сокола, и подаци из 1971. године о окнима, пећима и алатима за експлоатацију бакра на Шћепан Пољу, показују да се Соко налазио у једном малом рударском региону за вађење и обраду бакра.²⁷

На локалитету познатом под називом „Авлије“, који се налази на дијелу Шћепан Поља, почев од западне стране цркве Светог Стефана па све до обала Пиве, и данас се распознају улице калдрисане каменом, куће са пратећим економским зградама и гомиле под којима су веће грађевине.

²⁶ Ђурић В., *Косаче*, Ист. ЦГ II–2, Титоград 1970, 475.

²⁷ Ђурић В., *Дневник са истраж. манаст. Заграђе*, Док. са истраж. манаст. Заграђе и цркве Св. Стефана, 1973, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Реп. Завода за заштиту спом. културе ЦГ на Цетињу.

3. Проблем заштите

3.1. ХЕ „БУК БИЈЕЛА“

Седамдесетих година прошлог стољећа било је планирано да се сагради хидроелектрана „Бук Бијела“ на Тари и Републички завод за заштиту споменика културе је тада сачинио извјештај о подручју које се потапа изградњом хидроелектране. С обзиром да би били потопљени локалитети „Авлије“, црква Св. Стефана, некропола стећака на Шћепан Пољу, рударски објекти, „Ханина“ – турски хан из XVII и XVIII в. и многи други, овај извјештај указује на мјере које би се морале предузети око заштите и спасавања објеката који се могу сачувати. Предлаже се детаљно рекогносцирање и истраживање читавог подручја које би било потопљено, преношење цркве Светог Стефана на неку другу локацију и геолошко снимање и фотографисање подручја. Све сем цркве Светог Стефана било би потопљено на Шћепан Пољу, а она би се морала уклопити у амбијент који јој није прикладан, те би се тиме амбијентална цјелина нарушила. Међутим, пројекат није заживио, али 2004. године поново је актуелизована прича око ХЕ „Бук- Бијела“.

Срећом, захваљујући експертима како са наше стране, тако и од UNESCO-а и других држава, који су били ангажовани на овом значајном проблему, на крају је, за сада превагнуо став да Тару не треба угрожавати таквим пројектима. Треба подсјетити да се ријека Тара још од 1967. води као споменик природе, да је још 1952. донијет закон да се тај простор прогласи националним парком, што је био предуслов да се 1978. Законом о националним парковима дефинишу границе и функције НП „Дурмитор“. Послије тога дошле су одлуке да се 1977. године Тара уврсти у UNESCO -ов програм „Човјек и биосфера“, а 1980. године стави на листу свјетске баштине. Планирана изградња хидроелектране на Тари захтијева израду претходне процјене утицаја захвата на животну средину у складу са Законом о животној средини и пратећим актима. Међутим, природа планираних „јавних радова“ на Тари је супротна одредби Конвенције о заштити свјетске културне и природне баштине, којом се држава обавезује да ће се уздржати од предузимања таквих активности. Севилска конференција из 1995. године дала је и законски оквир којим су постављени правни темељи за функционисање свјетске мреже резервата биосфере. У циљу ефикасне заштите и очувања природне и културне баштине, уговорене стране, па и наша држава, дужне су „да очувају свако добро уписано у списак свјетске баштине, да се уздрже од сваког акта којим би се измијенило природно или културно обиљежје тог добра, да усвоје одговарајућу политику усмјерену на то да се баштини да одређена функција у друштву и да се заштита те баштине укључи у планове и програме развоја, да формирају једну или више служби за валоризацију, заштиту

и одржавање баштине, да се обавезују да неће хотимице предузимати никакве мјере које би могле посредно или непосредно штетити природној и културној баштини, а која је на територији других држава потписница ове конвенције, да признају да баштина која се налази у другој држави а уписана је у списак, представља универзалну баштину на чијој заштити треба да сарађује цијела међународна заједница“.²⁸

Изградњом хидроелектране „Бук Бијела“ потопило би се 12 km ријеке Таре, формирало би се акумулационо језеро на чијем дну би се нашло 14 насеља, 121 кућа, три основне школе, неколико продавница, километар пута Србиње – Плужине – Никшић. Потопљени би били и црква Шћепаница са двије некрополе на Шћепан Пољу, некропола са 40 стећака и шехитски споменици са црногорске стране и громила у Пустом Пољу, као и тврђава Косача са босанске стране. Од свих ових споменика културе измјестила би се само Шћепаница.²⁹

3.2. ИСТРАЖИВАЊА И ЗАШТИТА

Као што сам већ раније напоменуо, ријека Тара са околином представља један простор у коме човјек може спознати своје коријене, а исто тако упознати природне љепоте каквих ријетко гдје има. Ово подручје се мора научно обрадити у потпуности, јер се може открити још много археолошких локалитета. Треба довршити археолошка истраживања на локалитетима као што су Ђурова пећина, Шалинтрача, конаци манастира Добриловина, Тепца, Авлије, „грчка гробља“, јер се може сазнати још много тога из живота наших предака. Све ове локалитете, као и друге који би били откривени рекогносцирањем, треба заштитити и презентовати, а неке, гдје за то постоје услови, као цркву Светог Арханђела Михаила, и реконструисати. С обзиром да је Тара, захваљујући својој јединствености, позната туристичка дестинација, све ове предности би требало повезати у једну цјелину, те дати једну комплетну понуду која би се састојала и од природног и од културног добра, што ово подручје и јесте. Треба осмислити маркетиншки потез којим би се овај простор валоризовао и на тај начин досегао многе друге туристичке атракције које су на нижем нивоу по природној и културној баштини, али захваљујући пропагандним кампањама далеко испред ове регије.

Морамо бити свјесни да се овакво богатство, које нам је дато, може и мора употријебити за добробит свих нас, а истовремено не нарушити хармонију која њиме влада.

²⁸ Са „Бук Бијелом“ Црна Гора највише трпи, а најмање добија, интервју са Булић З., дневне новине „Вијести“, Подгорица 2004, 8.

²⁹ На дну баре и црква стара шест вјекова, Интервју са Марковић Ч., дневне новине „Дан“, Подгорица 2004.

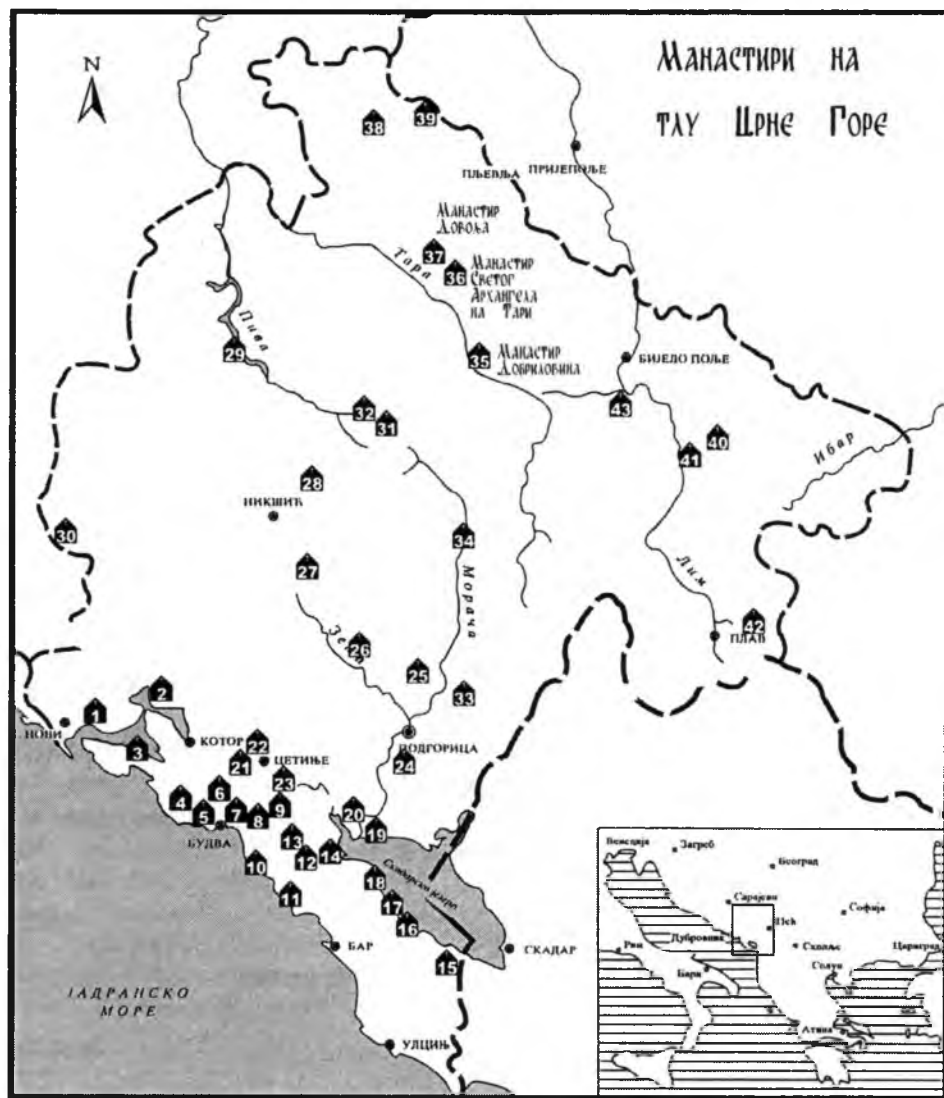
Литература

- Ђуричић Лиљана, Сондажно рекогносцирање у Горњој Добриловини, Документација са истраживања у Горњој Добриловини, 1989, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу
- Ђурић Војислав, Дневник са истраживања манастира Заграђе, Документација са истраживања манастира Заграђе и цркве Св. Стефана, 1973, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу
- Ђурић Војислав, *Косаче*, књ. 2, Историја Црне Горе том 2, Титоград 1970, 440–475.
- Калезић Данило, *Кањон Таре*, Црном Гором, Београд 1972.
- Каписода Љубомир, Извјештај о подручју које се потапа изградњом Хидроелектране Бук-Бијела, Цетиње 1976, копија која се тренутно налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу
- Лазић Мирослав, Извјештај о резултатима истраживања праисторијске хумке на локалитету „Лука“ у селу Левер Тара, Документација са истраживања територије општине Пљевља, 1989, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.
- Лазић Мирослав и Церовић Митра, *Прошлост у кањону Таре*, Историјски записи, година LXXV, 2002/3-4, Београд 2002.
- Лазић Мирослав и Церовић Митра, *Црква Св. Арханђела Михаила у кањону Таре*, Зборник радова посвећен проф. др Александрини Цермановић-Кузмановић, Центар за археолошка истраживања, Књига 20, Београд 2001.
- Марковић Чедомир и Вујичић Рајко, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад-Цетиње 1997.
- Мијовић Павле и Ковачевић Мирко, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ 1975.
- Михаиловић Радомир, *Заштићена подручја и објекти природе Црне Горе*, Зборник радова са савјетовања: Претпоставке и потенцијали реализације идеје „Еколошка држава Црна Гора“, Подгорица 1993.
- Пејовић Татјана, *Манастири на тлу Црне Горе*, Цетиње 1995.
- Са „Бук Бијелом“ *Црна Гора највише трпи, а најмање добија*, Интервју са Булић З., Дневне новине „Вијести“, Подгорица 2004.
- На дну баре и црква стара шест вјекова*, Интервју са Марковић Ч., Дневне новине „Дан“, Подгорица 2004.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ПОДРУЧЈУ РИЈЕКЕ ТАРЕ

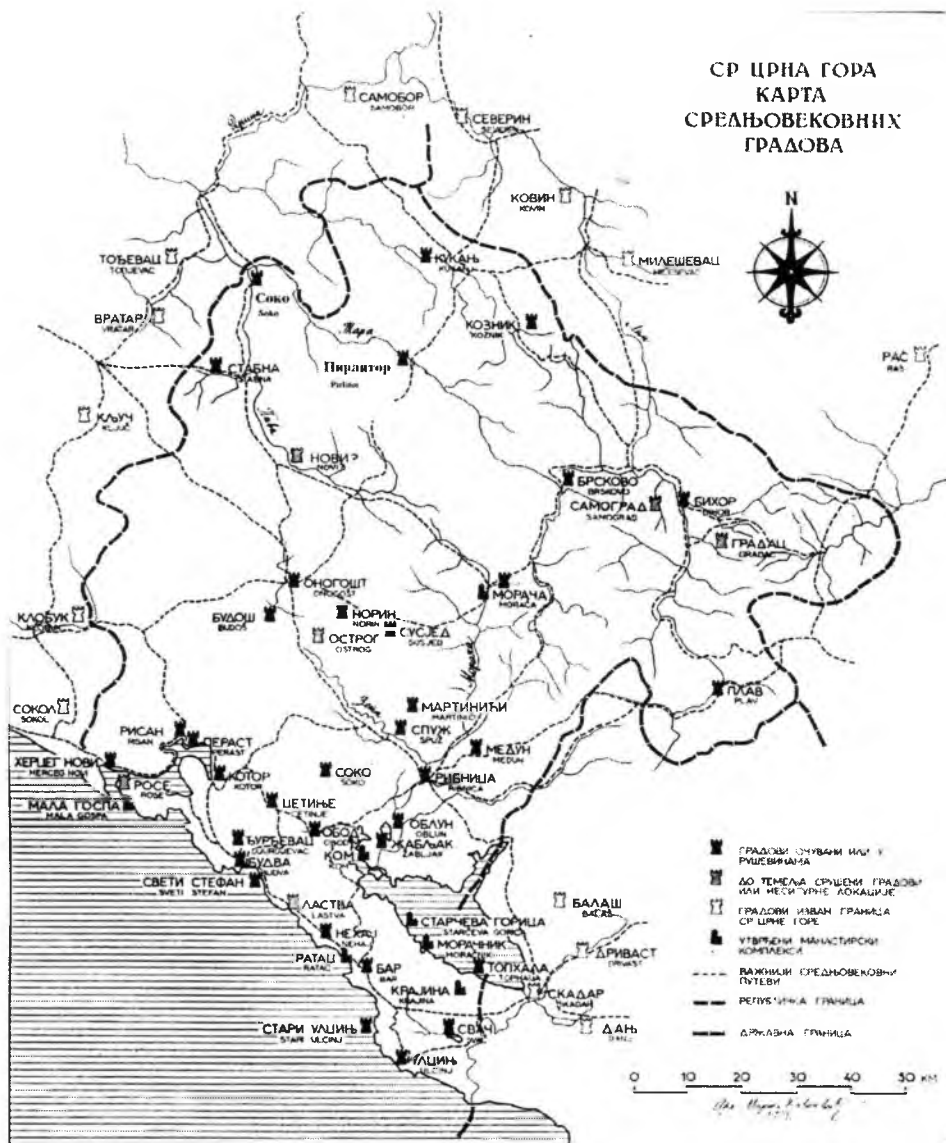

Карта 1. Археолошки локалитети

Карта 2. Манастири на тлу Црне Горе

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ПОДРУЧЈУ РИЈЕКЕ ТАРЕ

Карта 3. Средњовековна утврђења и градови у Црној Гори

mr Dejan Gazivoda

ARCHAEOLOGICAL SITES IN RIVER TARA REGION

Summary

Centre for archaeological research of Faculty of philosophy in Belgrade took in 1985 archaeological survey of the river Tara canyon from Mojkovac to Šćepan Polje. Numerous sites were then discovered belonging to various cultural periods. The oldest evidence of ancient inhabitants in Tara canyon came from Upper Dobrilovina. In this paper, the other significant and interesting sites along the river Tara are also treated. Cultural period span between those sites expands from the Upper Palaeolithic period (Aurignacian culture), throughout the Early Iron age (Hallstatt culture), Illyrian and Roman domination in this region, through Middle Ages up to the XIX century. The problem of constructing power – station „Buk – Bijela“ is also dealt with, as well as the protection of archaeological sites which would be sunken by that power – station construction.